

Вирішення окремих інтеграційних завдань у судово-почеркознавчій експертизі

Наталя Сиротенко *^a, Раса Тамошюнайте **^b, Валентина Абросимова ***^c

* Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2023-6518>, e-mail: hniise@hniise.gov.ua

** Литовський центр судової експертизи Міністерства юстиції Литовської Республіки, м. Вільнюс, Литовська Республіка, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0972-8391>, e-mail: rasele.tam@gmail.com

*** Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3767-5303>

^a Методологія, концепція, написання оригінального проекту.

^b Формальний аналіз.

^c Концепція, ресурси, нагляд.

DOI: 10.32353/khrife.3.2021.10 УДК 343.98:81

Надійшло 25.11.2021 / Рецензовано 08.12.2021 / Прийнято до друку 13.12.2021 /
Доступно онлайн 30.12.2021

Реформи економічної системи й еволюція злочинності останніх років зумовили актуальність подальшого теоретичного розроблення діагностичних питань почеркознавчих досліджень. Завдяки значному розширенню меж наукового знання про закономірності письма та про методи криміналістичного дослідження почеркових об'єктів сучасний стан судово-почеркової експертизи дає змогу вирішувати широке коло питань ідентифікаційного й діагностичного характеру.

Авторки мали на меті продемонструвати складність почеркознавчих діагностичних досліджень підписного почерку, незмінну важливість подібних експертиз для практики судово-слідчих органів України. Публікацію присвячено сучасним проблемам дослідження почеркових реалізацій, виконаних зміненими рухами, та вирішенню ідентифікаційних і діагностичних завдань за такими об'єктами.

Викладено основні положення теорії судового почеркознавства із дослідження почеркових об'єктів, виконаних зміненими рухами, найчастіше зумовленими збивальними факторами природного характеру. Наведено приклади із експертної практики Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (м. Харків, Україна). Дослідженням доведено можливість вирішення

інтеграційних завдань судово-почеркознавчої експертизи із наведених почеркознавчих реалізацій.

Для розгляду поставлених питань застосовано такі методи: діалектичний, емпіричного дослідження, системно-структурного аналізу й синтезу, спостереження, порівняння, якісно-описувальний, графічний, експерименту й моделювання.

Ключові слова: *підпис; почеркові реалізації; рукописні записи; судово-почеркознавча експертиза; ідентифікаційні й діагностичні дослідження; інтеграційний процес; збивальні природні та штучні фактори.*

Постановка наукової проблеми

Сучасний стан судочинства в Україні характеризується посиленням основ змагальності, що, зі свого боку, потребує вирішення діагностичних питань під час проведення криміналістичних видів експертиз. Судово-почеркознавча експертиза не є винятком. Важливого значення набуває розв'язання питань зі встановлення умов виконання почеркознавчих об'єктів — рукописних записів (підписів), а саме: стану особи під час виконання рукописних записів (підписів), зовнішніх обставин, що впливали на процес писання. Вирішення неідентифікаційних завдань сприяє всебічному розгляду питань, що постають перед почеркознавчою експертизою, із метою подальшого використання її результатів для доказування на різних стадіях кримінального процесу, у процесі розгляду цивільних, господарських справ у судах різних видів юрисдикції й арбітражі.

Найчастіше об'єктами судових почеркознавчих експертиз стають підписи (короткі рукописні записи) у нотаріально завірених документах (заповітах, довіреностях, договорах позиттєвого

утримання, договорах дарування тощо) або в документах із оформлення будь-яких майнових (грошових) відносин. Зазначені письмові реалізації здебільшого виконано особами похилого (старечого) віку у хворобливому стані, у незвичних умовах (лежачи, напівлежачи тощо), із незвичним триманням письмового приладдя та ін. Розпізнавання ознак, які свідчать про конкретні умови виконання спірних почеркових об'єктів, пояснення природи їх походження мають суттєве значення для вирішення ідентифікаційних завдань.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Фізіологічну складову почеркового процесу почали вивчати в 1930-ті роки й докладно досліджували впродовж другої половини ХХ століття. Науковці-криміналісти послуговувалися у своїх напрацюваннях теорією І. П. Павлова щодо умовних рефлексів і динамічних стереотипів, результатами праць видатних фізіологів П. К. Анохіна й М. О. Бернштейна¹. Теоретичні засади криміналістичної ідентифікації виклав видат-

1 Павлов И. П. Избранные произведения. Москва, 1949. 638 с. ; Анохин П. К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. Москва, 1968. 548 с. ; Бернштейн Н. А. Некоторые назревающие проблемы регуляции двигательных актов. *Вопросы психологии*. 1957. № 6. С. 70—90 ; Судебно-почерковедческая экспертиза. Общая часть. Вып. I: Теоретические основы судебно-почерковедческой экспертизы (методическое пособие для экспертов, следователей, судей). Москва, 1988. С. 66—67.

ний науковець С. М. Потапов ², запропонувавши чітке визначення індивідуальності почерку, яка залежить від розбіжностей фізичних і психічних властивостей конкретної особи ³. Він зазначав, що почерк відображає результати впливу комплексу факторів — як тих, що мали місце у процесі формування почерку, так і супровідних.

Велике значення вчений надавав вивченню факторів, що впливають на характеристики рухів під час письма, розподіляючи їх на стійкі (загальний стан здоров'я, зір, фізіологічна будова руки, практично набуті навички письма) і такі, що впливають на процес письма за певних обставин (намагання особи змінити свій почерк або надати йому певні якості, самопочуття особи, а також поза особи під час письма (сидячи, стоячи, лежачи), цільове призначення та зміст документа, темп його виконання, якість письмового приладдя або паперу, деякі інші обставини) ⁴. У своїх роботах С. М. Потапов намагався ретельно розробити та систематизувати загальні ознаки почерку, у яких убачав властивості писемних рухів особи ⁵. Значну увагу в дослідженні почерку він приділяв постійності, повторюваності ознак, зважаючи на різний прояв ознак (варіантів), а виявлення закономірностей окремого почерку вважав завданням експертного дослідження. Слід зазначити, що роботи С. М. Потапова містять

важливі методологічні положення для судового почеркознавства, а саме:

- побудову напряму дослідження від загального до окремого, тобто вивчення загальних ознак обов'язково передуватиме аналізуванню окремих деталей;
- відокремлення початкової дії експертного дослідження — розгляду питання про умови виконання досліджуваного почеркового об'єкта. У межах цього етапу підлягають вивченню загальний вигляд рукопису, його розмір і простір, який він займає, розміщення тексту щодо берегів і розділів, розташування рядків, окремих слів у зв'язку зі змістом та цільовим призначенням документа. Зазначене слугує підґрунтям для попередніх висновків про умови, які мали вплив на почерк у досліджуваному документі ⁶.

Видатний криміналіст А. І. Вінберг присвятив судовому почеркознавству низку робіт, зокрема першу радянську монографію із криміналістичної експертизи письма ⁷. Науковець як об'єкт ідентифікаційного дослідження розглядав не почерк окремо, а письмо загалом, приділяючи особливу увагу змісту спірного документа. Тобто наголошував на необхідності розглядати почерковий і смисловий бік письма

2 Потапов С. М. Принципы криминалистической идентификации. *Советское государство и право*. 1940. № 1. С. 66—81.

3 Бобров Н. А., Винберг А. И., Голунский С. А., Громов В. И. и др. Криминалистика. Техника и тактика расследования преступлений / под ред. А. Я. Вышинского. Москва, 1938. С. 269.

4 Потапов С. М. Научное почерковедение. *Советское государство и право*. 1940. № 12. С. 84.

5 Бобров Н. А., Винберг А. И., Голунский С. А., Громов В. И. и др. Указ. соч. С. 272.

6 Потапов С. М. Научное почерковедение ...

7 Винберг А. И. К вопросу о научных основах советской графической экспертизы. *Научная конференция, посвященная судебному почерковедению* : тез. докл. (Москва, 27—29.06.1951). Москва, 1951. С. 3—5 ; Его же. Криминалистическая экспертиза письма. Москва, 1940. 150 с. ; Его же. Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе. Москва, 1956. 220 с.

у взаємозв'язку; установлювати не тільки виконавця, а й автора документа. Наступні свої роботи він присвятив основам, методології та методиці ідентифікаційної експертизи загалом, а також подальшому розвитку судового почеркознавства. Постулати А. І. Вінберга (основні засади формування навичок письма; послідовність і зміст роботи експерта із відокремленням підготовчих дій (ознайомлення з наданими матеріалами й огляд документів); визначення порівняльного дослідження як порівняння результатів окремих досліджень кожного з досліджуваних об'єктів) викладено в загальній методиці дослідження почерку з метою ідентифікації виконавця⁸.

Поділяючи погляди С. М. Потапова й А. І. Вінберга, вагомий внесок у розвиток судового почеркознавства зробив радянський криміналіст О. Я. Єлісеєв. На початку наукової діяльності він приділяв увагу практичному боку експертизи: саме він сформулював визначення загальних та окремих ознак почерку, які актуальні до сьогодні⁹.

У цьому контексті обов'язково варто згадати також роботи О. У. Зицера та Д. Д. Хмирова.

О. У. Зицер розглядав почеркознавче дослідження як сукупність суто графічних характеристик почерку та певних особливостей, що притаманні окремому виконавцеві й проявилися незалежно від конфігурації літер і мимоволі. Такими особливостями він назвав

ознаки, які сьогодні визначають коло досліджень авторознавчої й лінгвістичної експертизи, а також загальний характер почерку, що залежить від стану нервово-рухових функцій організму особи, наявності рефлекторних немотивованих рухів у штрихах¹⁰. Слід згадати про проведену ним роботу з вивчення впливу на почерк стану зору та нервової системи з метою виявлення стійких ознак¹¹.

Д. Д. Хмиров сформулював положення про динамічну природу письма, розглядаючи її у поєднанні мінливості та стійкості¹². Динамічність, на його думку, є результатом впливу більшої або меншої письмової практики, цільового призначення документа, настрою, хворобливого стану особи, внутрішніх причин, а також свідомого намагання особи змінити свій почерк. Можна вважати цю думку прообразом сучасного тлумачення почерку як багаторівневої динамічної системи.

Значний вклад у судове почеркознавство зробив С. І. Тихенко. Він вивчав базові ідентифікаційні якості почерку — індивідуальність і стійкість. Під його керівництвом досліджено ці якості за навмисної зміни почерку скорописом¹³.

Науковець проаналізував усі етапи методики почеркознавчого дослідження та рекомендував починати дослідження спірного документа із пошуку в ньому ознак штучного виконання, що згодом трансформувалося у самостійну стадію — дослідження руко-

8 Вінберг А. И. Криминалистическая экспертиза письма ... . С. 130.

9 Елисеев А. А. Методическое письмо о судебно-графической экспертизе документов / под ред. проф. Н. Н. Бокариуса. Харьков, 1947. С. 13.

10 Зицер Е. У. О судебной экспертизе документов. *Социалистическая законность*. 1937. № 6. С. 73—74.

11 Его же. Наиболее устойчивые признаки почерка / Проблемы криминалистики. Москва, 1947. С. 31—37.

12 Хмыров Д. Д. Методика исследования письма. *Проблемы социалистического права*. 1939. № 6. С. 84.

13 Тихенко С. І. Судово-графічна експертиза рукописних текстів. Київ, 1946. С. 57.

пису(підпису) на незвичність виконання. Предметом вивчення С. І. Тихенка також ставали інші питання судового почеркознавства (зокрема, деяких ознак почерку, оцінювання експертом здобутих під час дослідження даних). Слід зазначити, що він радив вивчати й оцінювати загальні та окремі ознаки почерку в сукупності з їх локалізацією, розглядаючи таку ознаку, як частота повторюваності в почерку особи-виконавця.

Вагомий внесок у дослідження вибіркової та тимчасової змінності почерку зробили у довоєнний період ХХ століття В. Суровкін і В. Юдін, які виявили специфічність почеркових ознак у разі захворювання особи на маніакально-депресивний стан, різні види шизофренії, прогресивний параліч, епілепсію, хронічний алкоголізм.

Від 1950-х років діагностичний напрям судово-почеркознавчої експертизи розвивався більш динамічно. Серед досліджень якісно-описового характеру можна виокремити такі: визначення характеру впливу письмового приладдя на ознаки почерку (Н. С. Вольвач), установлення фізичної втоми (С. М. Вул), незвичного психофізіологічного стану (Г. Н. Гордєєва, В. Г. Грузкова), стану алкогольного сп'яніння (К. І. Костенко, Т. К. Нефедова та ін.), пози й матеріалу письма (Г. В. Рожкова), відсутності зорового контролю (А. С. Стаховська), травми мозку (В. А. Трубнікова, М. В. Шванкова), рукописних текстів, виконаних лівою рукою (М. С. Єліванова). Водночас досліджували вплив на формування почерку вікового фактора (І. М. Можар, В. В. Томілін)¹⁴.

Пізніше А. І. Манцвєтова, В. Ф. Орлова й І. А. Славуцька в роботі «Теоретичні основи судового почеркознавства» (1967) розглянули залежність типологічних властивостей особи під час письма в умовах збивальних факторів за допомогою рухового аналізатора.

У 1960–1970-ті роки В. В. Томілін у працях «Фізіологія, патологія та судово-медична експертиза письма» (1963) і «Основи судово-медичної експертизи письма» (1974)¹⁵ детально дослідив зміни почерку в разі різноманітних захворювань (психічних, загальних інфекцій, ендокринних розладів, авітамінозів, недорозвинутості), інтоксикацій (через приймання медикаментів, ураження органів зору й алкогольне сп'яніння) і пошкоджень (головного мозку, нервової системи), виокремивши їх діагностичні ознаки.

Подальший розвиток судового почеркознавства позначено якісно-описовими методиками дослідження рукописних текстів з ознаками незвичності письма за наявності різних версій, розробленими науковими колективами Київського науково-дослідного інституту судових експертиз (В. В. Берзін, М. Я. Сєгай, І. Я. Фрідман, Б. А. Штерн — про навмисну зміну виконавцем свого почерку; В. В. Берзін, З. О. Ковальчук, З. С. Мелєневська, А. Д. Топольський, С. Д. Павленко, М. Я. Сєгай, Б. А. Штерн, С. А. Ципенюк, Т. М. Федоренко — про наслідування виконавцем почерку іншої особи), що увійшли до збірника «Судово-почеркознавча експертиза»¹⁶. Окремий внесок у діагностичні дослідження почерку зробив колектив авторів Харківського науково-дослідного інституту

14 Орлова В. Ф. Судебно-почерковедческая диагностика : учеб. пособ. Москва, 2006. 160 с.

15 Томилин В. В. Основы судебно-медицинской экспертизы письма. Москва, 1974. 125 с.

16 Ароцкер Л. Е., Богачкина Г. Р., Доброславская Е. Е., Кузина В. М., Манцвєтова А. И. и др. Судебно-почерковедческая экспертиза / редкол.: Е. Д. Добровольская, А. И. Манцвєтова, В. Ф. Орлова. Москва, 1971. 304 с.

судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (нині — Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»): 1972 року під редакцією видатного науковця Л. Ю. Ароцкера вийшла друком робота «Неідентифікаційні дослідження у почеркознавчій експертизі», у якій було визначено предмет неідентифікаційних досліджень почерку, викладено результати експериментальних досліджень залежності ознак почерку від впливу таких незвичних умов, як фізична втома, низька температура навколишнього середовища, незвичний психофізіологічний стан, фактор часу тощо. Зазначена робота мала методичний характер, описувала інформативні ознаки, наводила рекомендації з їх дослідження¹⁷.

Проблему вікової змінюваності почерку в 1980-ті роки розробляли криміналісти Київського НДІСЕ В. В. Липовський та Т. О. Чепульченко, результатом чого стали методичні рекомендації кількісного характеру з дослідження рукописів, виконаних особами похилого та старечого віку, які містили опис інформативних ознак, і методичний посібник якісно-описового характеру з дослідження підписів, виконаних від імені осіб похилого та старечого віку¹⁸. Станом на сьогодні останній внесено до Реєстру методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України (реєстровий код 1.1.28), ним послуговуються експерти для проведення судово-почер-

кознавчих експертиз¹⁹. Тоді ж науковиця Білоруського НДІСЕ Г. А. Купріянова видала друком монографію «Методичні рекомендації вирішення судово-почеркознавчих діагностичних задач», у якій виокремила підзавдання й елементи структури процесу діагностичного дослідження, запропонувала концепцію вибіркової змінюваності ознак почерку, що залежить від впливу різних груп збивальних факторів, на основі ймовірно-статистичного аналізу визначила кількісні характеристики ймовірності версій у разі їх діагностування. Ця робота також перебуває на озброєнні експертів-почеркознавців (реєстровий код 1.1.27)²⁰.

Усе викладене вище свідчить про те, що діагностичний напрям у судовому почеркознавстві розвивався періодично, оскільки був важливим для розв'язання загальних ідентифікаційних завдань. На сучасному етапі, ґрунтуючись на попередніх окремих теоретичних розробках, науковці України вдосконалюють теоретичні й методичні основи судово-почеркознавчої експертизи. Варто додати, що розвиток судового почеркознавства має спадковий характер.

Початок 2000-х років відзначено науковими дослідженнями, присвяченими теоретичним і методичним питанням вирішення діагностичних завдань щодо змінених почеркових об'єктів. Значну увагу дослідники приділили дослідженню підписів як більш пошире-

17 Ароцкер Л. Е., Бродская А. Б., Вул С. М., Гордеева Г. Н., Грузкова В. Г., Можар И. М. Неидентификационные исследования в почерковедческой экспертизе / отв. ред. Л. Е. Ароцкер. Киев, 1972. 96 с.

18 Чепульченко Т. А., Смирнов А. В. Установление пожилого и старческого возраста исполнителя рукописного текста : метод. рек. Москва, 1984. 20 с. ; Липовский В. В. Криминалистическое исследование подписей, выполненных от имени лиц пожилого и старческого возраста : метод. пособ. для экспертов. Москва, 1983. 64 с.

19 Реєстр методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України : офіц. веб-портал. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua> (дата звернення: 24.11.2021).

20 Там само. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua> (дата звернення: 24.11.2021).

ному об'єкту дослідження судово-почеркознавчих експертиз.

Так, 2001 року в КНДІСЕ розробили методичні рекомендації якісно-описового характеру для вирішення діагностичних завдань за підписами, виконаними з порушенням координації рухів. Пізніше було створено окрему діагностичну методiku, яка містила, зокрема, комп'ютерну програму *Dia* і давала змогу визначити вид збивальних факторів (природні або штучні), що вплинули на виконавця зміненого підпису²¹.

2010 року почеркознавці КНДІСЕ під керівництвом Т. О. Сукманової створили експертну систему *VESNA* зі встановлення конкретного збивального фактора, що впливав на виконавця підпису з ознаками незвичності письма²².

Співробітники Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (нині — ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса») розробили кілька якісно-описувальних методик, унесених до Реєстру методик проведення судових експертиз Мін'юсту України: «Дослідження підписів, виконаних особами, які втратили зір внаслідок захворювань (катаракти, глаукоми)» (розробники: Т. В. Сохранич, В. Г. Абросимова; реєстровий код 1.1.46), «Методика дослідження підписів, виконаних зі зміною ознак власного підписного почерку» (розробники: Т. В. Сохранич, В. Г. Абросимова, Н. В. Сиротенко та ін.; реєстровий код 1.1.57). У співпраці з почеркознавцями КНДІСЕ та Севастопольського відділення ХНДІСЕ 2012 року створено «Методiku дослі-

дження записів і підписів, виконаних на незвичному матеріалі письма незвичними пишучими приладами» (розробники: О. В. Довженко та ін.; реєстровий код 1.1.55). Київські науковці розробили «Методiku почеркознавчого дослідження рукописних записів, виконаних особами в стані алкогольного сп'яніння» (розробники: С. С. Кириленко, Н. Д. Кириленко, Т. В. Будко, С. А. Долинківська, В. С. Виноградова, Ю. Б. Форіс; реєстровий код 1.1.61) і «Методiku почеркознавчого дослідження рукописних записів, виконаних зміненим почерком» (розробники: Т. О. Сукманова, М. Є. Бондар; реєстровий код 1.1.58)²³.

Використання наукових досягнень у галузі дослідження почеркових об'єктів, виконаних у незвичних умовах письма, нині дає змогу експертам-почеркознавцям вирішувати доволі широке коло діагностичних завдань.

Мета роботи

Реформування економічної системи та відповідна еволюція злочинності останніх років зумовили актуальність подальшого теоретичного розроблення діагностичних питань почеркознавчих досліджень.

Метою цієї статті є довести складність почеркознавчих діагностичних досліджень підписів (почерку), незмінну важливість подібних експертиз для практики судово-слідчих органів України шляхом викладення основ теорії судового почеркознавства та наведення прикладів із експертної практики.

21 Бондар М. Є., Головченко Л. М., Лисенкова В. В., Меленевська З. С., Смірнова А. І., Сукманова Т. О., Ципенюк С. А. Встановлення характеру збиваючих факторів при дослідженні підписів, що виконані з порушенням координації рухів : метод. рек. Київ, 2001. С. 36.

22 Створення експертної системи по встановленню конкретної збиваючої причини, що впливала на виконавця підпису : звіт про НДР / викон.: Т. О. Сукманова, М. Є. Бондар, К. П. Куріпко, В. М. Чепак та ін. Київ, 2010.

23 Реєстр методик ... . URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua> (дата звернення: 24.11.2021).

Викладення основного матеріалу дослідження

Підписи й рукописні записи малого обсягу все частіше стають об'єктами почеркознавчих досліджень у документах, де їх має виконувати певна особа. Актуальні також дослідження окремих рукописних записів у боргових розписках, передсмертних записках, анонімних повідомленнях — документах, що мають самостійний характер, або окремих підписів у договорах, розписках, текст яких виконано за допомогою знакодрукуювального пристрою, тощо.

Названі почеркові об'єкти часто виконано в незвичних умовах, а саме під впливом на того, хто пише, певних збивальних факторів,— тобто негативних обставин, що порушують процес письма та спричиняють зміни в почеркових реалізаціях, не характерні для звичайного почерку виконавця. Такими факторами можна вважати: вікові зміни організму; хвороби, пов'язані з порушенням письмово-рухових функцій; обмеження зорового контролю; незручна поза; алкогольне або наркотичне сп'яніння; стрес та ін.

Для вирішення експертних завдань щодо змінених почеркових об'єктів характерно суміщення цілей ідентифікаційного та діагностичного досліджень, тому їх розглядають як інтеграційні. Властивості почерку, відображені у його ознаках, є носіями як ідентифікаційної, так і діагностичної інформації, тому дослідження таких об'єктів стають єдиним інтеграційним процесом.

Слід зазначити, що дослідження значного кола почеркових об'єктів завжди були доволі складними. Навіть на сучасному етапі розвитку судового почеркознавства, за наявності в експертів цілої низки окремих методик для вирішення певних діагностичних завдань, дослідження змінених рукописних записів (підписів) залишається найскладнішим. Це обумовлено різними причинами: найчастіше — обмеженим обсягом досліджуваного об'єкта і, як наслідок, незначною кількістю почеркової інформації, що міститься у ньому, суттєвою деформацією літер та окремих штрихів у рукописних почеркових реалізаціях, відсутністю достатньої кількості зразків, за якими можна дослідити процес деградації письмово-рухової навички, значною варіативністю й нестійкістю зразків. Складність залишається навіть за високої кваліфікації та значного стажу роботи експерта²⁴.

Вирішення діагностичних завдань спрямоване на встановлення умов, у яких виконано досліджуваний рукопис — звичних чи певною мірою незвичних. Наукові розробки у почеркознавстві стверджують, що збереження ідентифікаційних властивостей почерку залежить від його індивідуальності та стійкості. У варіативності виявляється стійкість почерку. Основою стійкості є відносна постійність письмово-рухової навички. Вона складається з певного стереотипу й відносного його збереження. Маємо зауважити, що навичка сама по собі є завченою дією та необхідною умовою стійкості. Зважаючи на наведене, слід зазначити, що почеркові

24 Гайдамакіна Д. І., Дробішева О. С., Гріненко Л. О., Мацюк О. В. Дослідження коротких рукописних записів, виконаних особами похилого та старечого віку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2020. Вип. 21. С. 291–308. DOI: 10.32353/khrife.1.2020.19 (дата звернення: 24.11.2021) ; Забуга А. В., Лилова Ю. Ю. До питання дослідження підписів, виконаних особами похилого та старечого віку. *Там само*. 2019. Вип. 20. С. 241–252. DOI: 10.32353/khrife.2.2019.18 (дата звернення: 24.11.2021).

ознаки можна розглядати в їх різних ви-
явах як у межах почерку однієї особи,
так і системи почерку загалом.

У першому випадку надано лише
характеристику ознак почерку, у дру-
гому — характеристику варіативності
почерку. Установлено чітку залежність
варіативності почерку від ступеня
виробленості письмово-рухової навич-
ки, від пристосування рухів конкретної
особи до різноманітних умов письма,
виконання різних завдань.

Для кожної особи, яка пише, харак-
терні власні індивідуальні навички,
яких вона набуває впродовж певного
часу. Можна сказати, що почерк кон-
кретної особи відбиває її індивідуальні
навички письма, опановані цією осо-
бою протягом усієї письмової практи-
ки, і містить окрему сукупність ознак.
Почерк осіб із недостатньою письмовою
практикою характеризується низькою
координацією рухів і, навпаки, людина,
навчена писати стійко, має скоордино-
вані письмові рухи. Зазначене свідчить
про те, що індивідуальність письма обу-
мовлена об'єктивними й суб'єктивними
причинами.

До об'єктивних умов передусім нале-
жать: методика навчання письма, вико-
нання домашнього завдання, дотриман-
ня підписів, використання певних видів
письмового приладдя.

Розглянемо, що відбувається під час
навчання письма. Завдяки виконанню
закріплених у прописах рухів для на-
писання конкретних письмових знаків,
формується зв'язок між словом, яке осо-
ба чує, промовляє, уявляє або читає,
і писанням, пов'язаним із рухами руки,
яка пише. На ці зв'язки впливають осо-
бисті якості особи й зовнішні умови,
які спричиняють певні рефлекси. Усе
це разом призводить до виникнення
індивідуального комплексу відхилень
від прописів (стандартів), визначити які

можна за варіантами в межах окремих
письмових знаків.

Суб'єктивними умовами є особисте
ставлення особи до процесу навчання
письма, анатомічна та біохімічна харак-
теристики апарату письма й особли-
вості нервової системи того, хто пише
(його мобільність і врівноваженість).

Під час проведення почеркознав-
чих досліджень необхідно враховувати
відносний характер стійкості ознак по-
черку та підписів. Зміни в них зазвичай
спричинено різноманітними фактора-
ми: природними та штучними.

Зупинимося на природних збиваль-
них факторах: внутрішніх і зовнішніх.
За часом впливу їх поділяють на віднос-
но постійні й тимчасові.

До внутрішніх факторів належать
будь-які захворювання нервової систе-
ми, що мають органічний характер
і пов'язані з анатомічними порушення-
ми тканин, функційні порушення, ней-
родинамічні за характером.

Зовнішні фактори визначають зміни
звичних умов письма. Зокрема, це: не-
звичне положення особи під час пись-
ма, характер освітлення, незручне три-
мання і/або використання незвичного
письмового приладдя тощо.

Підсумуємо викладене вище: за кар-
актером впливу збивальні фактори
розподіляються на природні та штучні,
які можуть бути або тимчасовими,
або відносно постійними. Залежно від
прояву певних змін у почеркових реалі-
заціях вони можуть бути незначними,
малопомітними або такими, що вияви-
лися яскраво.

Можливість визначити характер
незвичності (постійний або тимчасо-
вий), вид збивальних факторів (природні
або штучні), їх групи (внутрішні або
зовнішні) залежить від ступеня вираз-
ності діагностичних ознак у досліджу-
ваному почерковому об'єкті, наявності

чи відсутності достатньої кількості порівняльного матеріалу, його якості, даних про особистість передбачуваного виконавця й обставини складання спірного документа²⁵.

Науково обґрунтувала та класифікувала збивальні фактори Г. А. Купріянова на початку 1980-х років²⁶.

Також суттєвий внесок у теоретичне й методичне забезпечення судової почеркознавчої експертизи щодо вирішення діагностичних завдань зробила В. Ф. Орлова²⁷.

Г. А. Купріянова також розробила алгоритм повного діагностичного дослідження почеркових об'єктів, що містить вирішення таких підзавдань:

- 1) установлення факту незвичного виконання письма у досліджуваному документі;
- 2) порівняльне дослідження, оцінювання значущості діагностичних ознак, їх збіжностей і відмінностей;
- 3) визначення постійного або тимчасового характеру збивальних факторів;
- 4) розпізнавання виду збивальних факторів (природні або штучні);
- 5) з'ясування певної групи збивальних факторів чи конкретної збивальної причини.

Послідовність вирішення зазначених підзавдань забезпечено відповідними елементами структури діаг-

ностичного процесу: рівнями, етапами, стадіями, за якими закріплено свої підзавдання.

У структурі вирішення діагностичних завдань виокремлено три етапи (підготовчий, ідентифікаційний і діагностичний), об'єднані у два рівні (попереднє дослідження й діагностування незвичності письма та її причин)²⁸.

Станом на сьогодні під час проведення конкретних експертних досліджень змінених рукописних записів (підписів) у експертів часто виникають труднощі на кожному з етапів, особливо щодо більш точного оцінювання значущості виявлених діагностичних ознак і, відповідно, подальшого розпізнавання виду й характеру збивальних факторів, що вплинули на процес письма, а також установлення комплексу ознак, характерних для конкретної збивальної причини або групи збивальних причин.

Слід зазначити, що запорукою успішного вирішення діагностичного завдання є якість підготовленого для дослідження матеріалу, а саме: обсяг порівняльного матеріалу (зразків почерку (підпису)), їх відповідність досліджуваному об'єкту за часом виконання, співставність складу літер і їх сполучень, цільове призначення самого документа²⁹.

25 Свиридова Л. В., Абросимова В. Г., Сиротенко Н. В. Актуальні питання призначення та проведення судово-почеркознавчої експертизи. *Судова експертиза: сучасність та майбутнє* : мат-ли круглого столу (Львів, 25.01.2018). Львів, 2019. С. 118–119.

26 Купріянова А. А. Неидентификационные (диагностические) признаки в судебно-почерковедческой экспертизе и основы их систематизации. *Современное состояние судебно-почерковедческой экспертизы и перспективы ее развития* : мат-лы Всесоюз. науч.-практ. семинара (Куйбышев, окт. 1980). Москва, 1981. С. 128–142.

27 Орлова В. Ф. Указ. соч.

28 Купріянова А. А. Методические рекомендации решения судебно-почерковедческих диагностических задач. Минск, 1982. 61 с.

29 Иванова Е. В. Значение для доказывания материалов, направляемых на экспертное исследование. *Криміналістика XXI століття* : мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26.11.2010). Харків, 2010. С. 632–636.

Необхідною умовою за всіма почеркознавчими методиками з діагностичних досліджень є надання відомостей про особистість виконавця: стан його здоров'я (зафіксований у медичній документації: картках, історіях хвороб, довідках тощо), а також інформації, яка стосується безпосередньо умов виконання досліджуваного документа (протокол допиту, пояснення тощо).

Маємо додати, що такі відомості найчастіше ніколи не надають під час первинного надходження матеріалів на експертизу. Здебільшого експерт-почеркознавець користується своїм правом заявляти клопотання про надання матеріалів і зразків, необхідних для проведення експертизи, закріпленим у п. 2.1 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженій наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5³⁰.

Навіть у разі надання відповіді на клопотання експерта орган, який призначив проведення експертизи, не завжди виконує це прохання, помилково недооцінюючи значення таких відомостей для вирішення діагностичних завдань.

Наявність відповідних даних полегшує виявлення й аналіз порушень у досліджуваній почерковій реалізації, формування висновків.

Наведемо кілька прикладів із практики проведення судово-почеркознавчих експертиз у Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (далі — *Центр*).

До Центру надійшла ухвала одного з обласних районних судів про призначення проведення судово-почеркознав-

чої експертизи підпису від імені гр-на Б. як спадкодавця у заповіті.

Із матеріалів справи вбачалося, що гр-н Б. помер за два дні після оформлення спірного документа у 54 роки. Цей факт підтверджено свідоцтвом про смерть. Причина смерті — цироз печінки.

Для дослідження надали значний обсяг порівняльного матеріалу — понад 80 вільних зразків підпису гр-на Б. і його почерку в різнохарактерних за цільовим призначенням документах, виконаних як протягом 10 років до дати складання спірного заповіту, так і за 1–2 роки до цієї події.

Експерт визначив склад підпису — таку транскрипцію та зв'язність: «Е» монограма з літер «НБ» — «ывал» + безлітерні штрихи + розчерк — додатковий штрих.

Оглядом досліджуваного підпису експерт установив, що підпис виконано рухами простої будови.

Координацію рухів першої групи знижено, темп уповільнений, про що свідчать кутастість літер і безлітерних штрихів, нерівномірне натискання.

Водночас спостерігається порушення координації рухів другої групи. Про це свідчать: нестійкий розмір літер (від малого до середнього), розстановка (від малої до середньої), нахил (у межах правого).

До того ж у досліджуваному підписі наявні ознаки, характерні для рухів з високим ступенем виробленості.

Також у досліджуваному підписі мали місце порушення просторової орієнтації у виконанні окремих літер поверх інших («Н», «ы»), змістової організації письма через зайві штрихи (*див. рис. 1*).

³⁰ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 24.11.2021).

Рис. 1. Зображення досліджуваного підпису від імені гр-на Б.

Виявлені на першій стадії дослідження зазначені вище ознаки, порушення координації I та II груп, просторової орієнтації, змістової організації письма в досліджуваному підписі дали експертів змогу зробити припущення про виконання досліджуваного підпису під впливом якихось збивальних факторів.

Подальшим порівняльним дослідженням підпису від імені гр-на Б. у заповіті від його імені зі зразками підпису й почерку гр-на Б. фахівці встановили збіжність ступеня виробленості, будови рухів і таких окремих ознак: форми рухів під час виконання елементів низки літер та їх частин, форми рухів на з'єднанні елементів літер і безлітерних штрихів, напрямку рухів під час виконання окремих літер та розчерку, розміщення рухів за вертикаллю та горизонталлю під час виконання частин письмових знаків і їх елементів, протяжність за вертикаллю та горизонталлю, послідовність рухів під час виконання елементів літери.

Також експерт виявив розбіжність темпу виконання (у зразках — без уповільнення), відсутність у зразках підпису та почерку гр-на Б. порушень координації рухів I та II груп, нахилу, розміру, розстановки, а також просторової організації та змістової організації письма (див. рис. 2—5).

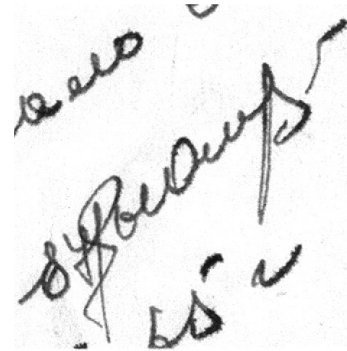

Рис. 2

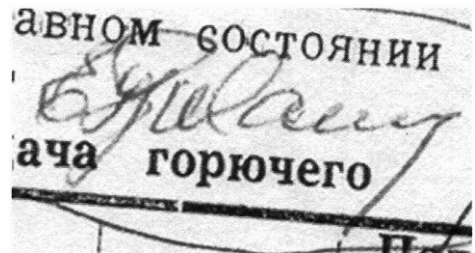

Рис. 3

Рис. 4

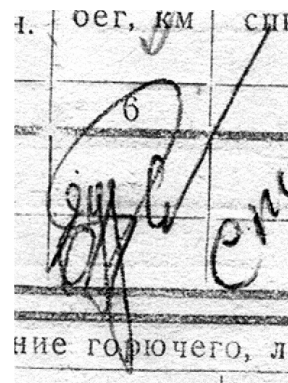

Рис. 5

Рис. 2—5. Зображення зразків підпису гр-на Б.

Проаналізувавши отримані шляхом порівняльного дослідження дані, експерт дійшов висновку про виконання досліджуваного підпису гр-м Б.

Виявлені розбіжності темпу, координації рухів I та II груп, просторової та змістової організації письма, які спостерігалися тільки у досліджуваному підписі й відсутні у зразках підпису та почерку гр-на Б., фахівці визнали несуттєвими в ідентифікаційному плані, але це дало змогу дійти висновку, що досліджуваний підпис зазначена особа виконала під впливом збивальних факторів (як зовнішніх, так і внутрішніх), серед яких могли бути і хворобливий стан; і незвична підкладка; і незвична поза, що спричинила втому руки, яка пише, тощо³¹.

Наступну судово-почеркознавчу експертизу виконано за ухвалою одного з районних судів міста. Спірною виявилася заява від імені гр-на З., за датою виконана за три роки до винесення ухвали про призначення експертизи. Представник позивача стверджував, що гр-н З. цієї розписки не підписував. Відповідачі за справою наголошували, що підпис гр-на З. змінився внаслідок захворювання.

На вирішення судово-почеркознавчої експертизи поставили 2 питання:

- 1) чи виконав досліджуваний підпис саме гр-н З.;
- 2) чи не навмисно гр-н З. спотворив свій підпис.

Для порівняльного дослідження експертам надали вільні, умовно-вільні й експериментальні зразки підпису гр-на З.

Ознайомившись із матеріалами справи, експерт заявив клопотання про

надання додаткових зразків підпису й почерку гр-на З. у різнохарактерних документах, наближених за терміном виконання до досліджуваного, а також відомостей про стан його здоров'я як на період складання спірної заяви, так і станом на сьогодні³².

У подальшому на виконання клопотання експерта суд додатково надав вільні зразки підпису й почерку гр-на З., витяг із медичної карти амбулаторного (стаціонарного) хворого міської поліклініки.

Згідно із зазначеним витягом гр-н З. за 6 місяців до дати складання спірного документа проходив курс лікування з діагнозом: ДЕП II ступеня (гіпертонічна, атеросклеротична) із вестибулярним синдромом, підкорковим синдромом (регідно-кінетична форма). Стан погіршився за рік після дати складання розписки. Ще рік потому гр-ну З. поставлено діагноз: хвороба Паркінсона «акінетико-ригідної форми з помірно вираженою постуральною нестійкістю II ступеня тяжкості за шкалою Хена-Яра».

Звернувшись до медіаресурсів, експерт з'ясував, що цей ступінь супроводжують гіпокінезія, ригідність і тремор у кінцівках з обох боків. Гіпокінезія — зменшення нормального обсягу, амплітуди або швидкості автоматичних чи довільних рухів. Термін «акінезія» іноді застосовують для визначення вираженого обмеження або амплітуди рухів. Ригідність м'язів — це збільшення їх тону та відсутність реакції на зовнішні подразники.

Надалі експерт проаналізував наданий порівняльний матеріал і дійшов таких висновків: вільні зразки підпису

31 Архів ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» за 2002 рік.

32 Ботнар В. Тактические требования к проведению судебных экспертиз и составлению экспертного заключения. *Legea și Viața. Cerințe tactice la efectuarea expertizelor judiciare și întocmirea raportului de expertiză judiciară* : Masă rotundă științifico-practică internațională cu genericul (Moldova, 02.10.2020). 2020. С. 63–65.

гр-на З. надано в однохарактерних документах, виконаних за рік до спірної розписки; умовно-вільні зразки його підпису та почерку містять документи, виконані два роки потому. До нинішнього часу належали також експериментальні зразки почерку й підпису. Простежується збільшення порушення координації рухів I та II груп, залежно від часу виконання, що зумовлено розвитком хвороби особи, погіршенням стану здоров'я і відповідає зазначеним симптомам у витягу з медичної карти хворого (див. рис. 6—9).

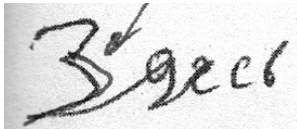

Рис. 6

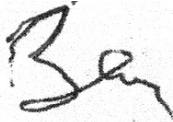

Рис. 7

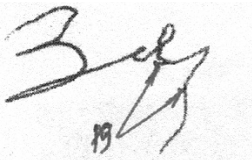

Рис. 8

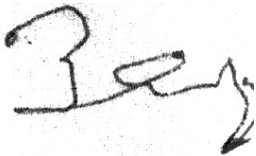

Рис. 9

Рис. 6—9. Зображення зразків підпису гр-на З.

На наступному етапі дослідження визначено транскрипцію та зв'язність підпису (а саме: «З» + «а» + безлітерні штрихи + розчерк) і такі загальні ознаки: виконання підпису простими рухами, характерними для високовиробле-

них, темп швидкий; розмір літери «а» і безлітерних штрихів у межах середнього; розгін до великого; правий нахил; ламана лінія рядка, що піднімається. На початку підпису спостерігали рефлекторні штрихи під час виконання початкової частини першого елемента літери «З» (див. рис. 10).

Рис. 10. Зображення досліджуваного підпису від імені гр-на З.

Порівняльним дослідженням підпису від імені гр-на З. зі зразками його підпису й почерку встановлено збіжності транскрипції, усіх зазначених загальних, зокрема й рефлекторного штриха, і таких окремих ознак: форми рухів під час виконання літер і їх елементів, форми окресленої площини під час з'єднання та форми рухів під час з'єднання елементів літер і літер, розчерку з попереднім письмовим знаком, форми й напрямку рухів під час виконання розчерку, відносної протяжності рухів за вертикаллю під час виконання безлітерних штрихів, розміщення рухів за вертикаллю під час виконання вершин та основ письмових знаків.

Згадані збіжні загальні й окремі ознаки виявилися стійкими, експерт визнав їх суттєвими та такими, що утворюють індивідуальну сукупність, характерну для підписного почерку гр-на З., і надади експертів змогу дійти позитивного категоричного висновку про виконання зазначеною особою підпису в розписці від його імені. Наявність у зразках підпису й почерку гр-на З. діагностичних ознак на ідентифікаційний висновок не вплинули, тому що вони стосувалися природних збивальних факторів,

до яких також належить хворобливий стан³³.

Висновки

Наведені приклади наочно свідчать, що суміщення цілей ідентифікаційного й діагностичного досліджень є характерним для вирішення експертних завдань щодо змінених почеркових об'єктів. Кожну властивість, відображену в ознаках підписного почерку, розглянуто як джерело інформації — як ідентифікаційної, так і діагностичної,— а дослідження, проведені для вирішення такого інтеграційного завдання,— як єдиний процес.

Підтверджено думку В. Ф. Орлової про те, що, залежно від того, яке завдання — ідентифікаційне чи діагностичне — є кінцевим завданням експертизи, відповідно діагностичне або ідентифікаційне у процесі дослідження виступатиме підзавданням³⁴. У другому прикладі суд поставив питання як про тотожність виконавця підпису, так і про умови виконання підпису (штучні збивальні фактори). При цьому неможливо було визначити, яке із завдань було основним завданням дослідження, а яке стало його підзавданням. Тут інтеграційний характер дослідження відбився у взаємозв'язку обох експертних завдань елементарного характеру. Отже, інтеграційне завдання за своєю суттю є складним (на відміну від завдань елементарного характеру — ідентифікаційного або діагностичного).

Крім того, викладене вище вкотре яскраво засвідчило, що надання правильних висновків під час проведення судово-почеркознавчих експертиз

із вирішення інтеграційних ідентифікаційних і діагностичних завдань безпосередньо залежить від якості підготовки наданого матеріалу, а саме: значного обсягу порівняльних зразків почерку й підпису особи, яку перевіряють, різнохарактерності наданих документів, наявності відомостей про стан здоров'я такої особи, відомостей про умови виконання спірного документа тощо.

Решение

отдельных интеграционных задач в судебно-почерковедческой экспертизе
Наталья Сиротенко, Раса Тамошюнайте, Валентина Абросимова

Реформи економічної системи і еволюція преступності последних лет обусловили актуальность дальнейшей теоретической разработки диагностических вопросов почерковедческих исследований. Благодаря значительному расширению границ научного знания о закономерностях письма и о методах криминалистического исследования почерковых объектов, современное состояние судебно-почерковедческой экспертизы позволяет решать широкий круг вопросов идентификационного и диагностического характера.

Целью авторов было продемонстрировать сложность почерковедческих диагностических исследований подписного почерка, неизменной важности подобных экспертиз для практики судебно-следственных органов Украины. Публикация посвящена современным проблемам исследования почерковых реализаций, выполненных изменёнными движениями, и решению идентификационных и диагностических задач по таким объектам.

33 Архів ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» за 2015 рік.

34 Орлова В. Ф., Шляхов А. Р. Принципы классификации задач криминалистической экспертизы. *Актуальные проблемы теории судебной экспертизы* : сб. науч. тр. Москва, 1984. С. 49—54.

Изложены основные положения теории судебного почерковедения по исследованию почерковых объектов, выполненных изменёнными движениями, преимущественно обусловленными сбивающими факторами естественного характера. Приведены примеры из экспертной практики Национального научного центра «Институт судебных экспертиз им. Засл. проф. М. С. Бокариуса» (г. Харьков, Украина). Исследованием доказана возможность решения интеграционных задач судебно-почерковедческой экспертизы по приведённым почерковедческим реализациям.

Для рассмотрения поставленных вопросов использованы следующие методы: диалектический, эмпирического исследования, системно-структурного анализа и синтеза, наблюдения, сравнения, качественно-описательный, графический, эксперимента и моделирования.

Ключевые слова: подпись; почерковые реализации; рукописные записи; судебно-почерковедческая экспертиза; идентификационные и диагностические исследования; интеграционный процесс; сбивающие естественные и искусственные факторы.

Solving certain integration tasks in forensic handwriting analysis

*Natalia Syrotenko, Rasa Tamoshiunaite,
Valentyana Abrosymova*

Economic system reforms and corresponding crime evolution in recent years have determined relevance of further theoretical development of diagnostic issues of handwriting research. Due to significant expansion of scientific knowledge boundaries about the laws of writing and methods of forensic examination of handwriting objects, current state of forensic handwriting examination allows to solve a wide range of issues of identification and diagnostic nature.

The aim of the authors was to demonstrate complexity of handwriting diagnostic research of signature handwriting, constant importance of such examinations for the practice of judicial and investigative bodies of Ukraine. This publication is devoted to modern issues of research of the handwriting realizations performed through changed movements and the decision of identification and diagnostic tasks on such objects.

The main provisions of forensic handwriting theory on research on handwriting objects made by altered movements, mainly due to confusing factors of natural character. Examples from forensic practice of National Scientific Center «Hon. Prof. M. S. Bokarius Forensic Science Institute» (Kharkov, Ukraine). The research proved possibility of solving integration tasks of forensic handwriting analysis of the above handwriting realizations.

The following methods: dialectical, empirical research, system-structural analysis and synthesis, observation, comparison, qualitative-descriptive, graphic, experiment and modeling ones were used to consider asked questions.

Keywords: signature; handwriting realizations; handwritten records; forensic handwriting analysis; identification and diagnostic tests; integration process; confusing natural and artificial factors.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному чи некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні даних, рішенні про публікацію чи підготовку рукопису.

Учасники

Авторки внесли свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики,

написання та редагування, і беруть на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Авторки заявляють, що у них відсутній конфлікт інтересів.

References

- Anokhin, P. K. (1968). *Biologiya i neurofiziologiya uslovnogo refleksa* [Biology and Neurophysiology of Conditioned Reflex]. Moskva [in Russian].
- Arotsker, L. E., Bogachkina, G. R., Dobroslavskaya, E. E., Kuzina, V. M., Mantsvetova, A. I. i dr. (1971). *Sudebno-pocherkovedcheskaia ehkspertiza* [Forensic Handwriting Analysis]; redkol.: E. D. Dobrovolskaia, A. I. Mantsvetova, V. F. Orlova. Moskva [in Russian].
- Arotsker, L. E., Brodskaya, A. B., Vul, S. M., Gordeeva, G. N., Gruzskova, V. G., Mozhar, I. M. (1972). *Neidentifikatsionnye issledovaniia v pocherkovedcheskoi ehkspertize* [Non-identification Researches in Handwriting Analysis]; otv. red. L. E. Arotsker. Kiev [in Russian].
- Bernshtein, N. A. (1957). *Nekotorye nazrevaiushchie problemy reguliatsii dvigatelnykh aktov* [Some Emerging Problems of Regulation of Motor Acts]. *Voprosy psikhologii*. № 6 [in Russian].
- Bobrov, N. A., Vinberg, A. I., Golunskii, S. A., Gromov, V. I. i dr. (1938). *Kriminalistika. Tekhnika i taktika rassledovaniia prestuplenii* [Criminalistics. Technique and Tactics of Crime Investigation]; pod red. A. Ia. Vyshinskogo. Moskva [in Russian].
- Bondar, M. Ye., Holovchenko, L. M., Lysenkova, V. V., Melenevska, Z. S., Smirnova, A. I., Sukmanova, T. O., Tsypeniuk, S. A. (2001). *Vstanovlennia kharakteru zbyvaiuchykh faktoriv pry doslidzhenni pidpysiv, shcho vykonani z porushenniam koordynatsii rukhiv* [Establishing Nature of Confounding Factors while Research on Signatures Made in Violation of Coordination of Movements]; metod. rek. Kyiv [in Ukrainian].
- Botnar, V. (2020). *Takticheskie trebovaniia k provedeniiu sudebnykh ehkspertiz i sostavleniiu ehkspertnogo zakliucheniiia* [Tactical Requirements for Conducting Forensic Examinations and Drawing up Forensic Expert Conclusion]. *Legea și Viața. Cerințe tactice la efectuarea expertizelor judiciare și întocmirea raportului de expertiză judiciară* : Masă rotundă științifico-practică internațională cu genericul (Moldova, 02.10.2020) [in Russian].
- Chepulchenko, T. A., Smirnov, A. V. (1984). *Ustanovlenie pozhilogo i starchyego vozrasta ispolnitelia rukopisnogo teksta* [Determining Elderly and Old Age of Handwritten Text Performer]: metod. rek. Moskva [in Russian].
- Eliseev, A. A. (1947). *Metodicheskoe pismo o sudebno-graficheskoi ehkspertize dokumentov* [Methodical Letter on Forensic Graphic Examination of Documents]; pod red. prof. N. N. Bokarius. Kharkov [in Russian].
- Haidamakina, D. I., Drobysheva, O. S., Hrinenko, L. O., Matsuik, O. V. (2020). *Doslidzhennia korotkykh rukopysnykh zapysiv, vykonanykh osobamy pokhyloho ta starechoho viku* [Research on short Mmade by Elderly and Old Age People]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. Vyp. 21. DOI: 10.32353/khrife.1.2020.19 [in Ukrainian].
- Ivanova, E. V. (2010). *Znachenie dlia dokazyvaniia materialov, napravliaemykh na ehkspertnoe issledovanie* [Significance for Proving the Materials Sent for Forensic Research]. *Kriminalistika XXI stolittia* : mat-li mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 25–26.11.2010). Kharkiv [in Russian].
- Khmyrov, D. D. (1939). *Metodika issledovaniia pisma* [Methods of Writing Research]. *Problemy sotsialisticheskogo prava*. № 6 [in Russian].
- Kupriianova, A. A. (1981). *Neidentifikatsionnye (diagnosticheskie) priznaki v sudebno-pocherkovedcheskoi ehkspertie i osnovy ikh sistematsiatsii* [Non-identifying (Diagnostic) Signs in Forensic Handwriting Analysis and the Basics of their Systematization]. *Sovremennoe sostoianie sudebno-pocherkovedcheskoi ehkspertizy i perspektivy ee razvitiia* : mat-ly Vsesoiuz. nauch.-prakt. seminar (Kuibyshev, okt. 1980). Moskva [in Russian].
- Kupriianova, A. A. (1982). *Metodicheskie rekomendatsii resheniia sudebno-pocherkovedcheskikh diagnosticheskikh zadach* [Methodical Recommendations for Solving Forensic Handwriting Diagnostic Issues]. Minsk [in Russian].
- Lipovskii, V. V. (1983). *Kriminalisticheskoe issledovanie podpisei, vypolnennykh ot imeni lits pozhilogo i starchyego vozrasta* [Forensic Analysis of Signatures Made on Behalf of Elderly and Old Age People]: metod. posob. dlia ehkspertov. Moskva [in Russian].
- Orlova, V. F. (2006). *Sudebno-pocherkovedcheskaia diagnostika* [Forensic Handwriting Diagnostics]: ucheb. posob. Moskva [in Russian].
- Orlova, V. F., Shliakhov, A. R. (1984). *Printsipy klassifikatsii zadach kriminalisticheskoi ehkspertizy* [Classification Principles of Forensic Examination Tasks]. *Aktualnye problemy teorii sudebnoi ehkspertizy*. Moskva [in Russian].

- Pavlov, I. P. (1949). *Izbrannyye proizvedeniia* [Selected Works]. Moskva [in Russian].
- Potapov, S. M. (1940). Nauchnoe pocherkovedenie [Scientific Handwriting]. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*. № 12 [in Russian].
- Potapov, S. M. (1940). Printsipy kriminalisticheskoi identifikatsii [Principles of Forensic Identification]. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*. № 1 [in Russian].
- Stvorennia ekspertnoi systemy po vstanovlenniu konkretnoi zbyvaiuchoi prychny, shcho vplyvala na vykonavtsia pidpysu [Creating Expert System to Identify Specific Confusion Cause that Affected Signature] (2010) : zvit pro NDR ; vykon.: T. O. Sukmanova, M. Ye. Bondar, K. P. Kuripko, V. M. Chepak ta in. Kyiv [in Ukrainian].
- Sudebno-pocherkovedcheskaia ehkspertiza* (1988). Obshchaia chast. Vyp. I: Teoreticheskie osnovy sudebno-pocherkovedcheskoi ehkspertizy. (Metodicheskoe posobie dlia ehkspertov, sledovatelei, sudei) [Forensic Handwriting Analysis. Common part. Issue. I: Theoretical Foundations of Forensic Handwriting Analysis. (Guidance Manual for Forensic Experts, Investigators, Judges)]. Moskva [in Russian].
- Svyrydova, L. V., Abrosymova, V. H., Syrotenko, N. V. (2019). Aktualni pytannia pryznachennia ta provedennia sudovo-pocherkoznavchoi ekspertyzy [Current Issues of Appointment and Conduct of Forensic Handwriting Examination]. *Sudova ekspertyza: suchasnist ta maibutnie* : mat-ly kruhloho stolu (Lviv, 25.01.2018). Lviv [in Ukrainian].
- Tomilin, V. V. (1974). *Osnovy sudebno-meditsynskoi ehkspertizy pisma* [Fundamentals of Forensic Writing Analysis]. Moskva [in Russian].
- Tykhenko, S. I. (1946). *Sudovo-hrafichna ekspertyza rukopysnykh tekstiv* [Forensic Graphic Examination of Manuscripts]. Kyiv [in Ukrainian].
- Vinberg, A. I. (1940). *Kriminalisticheskaiia ehkspertiza pisma* [Forensic Handwriting Analysis]. Moskva [in Russian].
- Vinberg, A. I. (1951). K voprosu o nauchnykh osnovakh sovetskoi graficheskoi ehkspertizy [On the Issue of Scientific Foundations of the Soviet Forensic Graphic Analysis]. *Nauchnaia konferentsiia, posvishchennaia sudebnomu pocherkovedeniiu* : tez. dokl. (Moskva, 27—29.06.1951). Moskva [in Russian].
- Vinberg, A. I. (1956). *Kriminalisticheskaiia ehkspertiza v sovetskom ugolovnom protsesse* [Forensic Examination in Soviet Criminal Procedure]. Moskva [in Russian].
- Zabuha, A. V., Lylova, Yu. Yu. (2019). Do pytannia doslidzhennia pidpysiv, vykonanykh osobamy pokhlyoho ta starechoho viku [On the Issue of Research on Signatures Made by Elderly and Old Age People]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. Vyp. 20. DOI: 10.32353/khrife.2.2019.18 [in Ukrainian].
- Zitser, E. U. (1937). O sudebnoi ehkspertize dokumentov [About Forensic Examination of Documents]. *Sotsialisticheskaiia zakonnost*. № 6 [in Russian].
- Zitser, E. U. (1947). Naibolee ustoychivyye priznaki pocherka [The Most Stable Signs of Handwriting]/ *Problemy kriminalistyky*. Moskva [in Russian].

Сиротенко, Н., Тамошняйте, Р., Абросимова, В. (2021). Вирішення окремих інтеграційних завдань у судово-почеркознавчій експертизі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 3 (25). С. 135—152. DOI: 10.32353/khrife.3.2021.10.